

למשמעות 'נגנז' בדברי חז"ל

יש הסבורים שהתכלת, שהיא החלק העיקרי בקיום מצות ציצית, נגנזה מאיתנו ולא תחזור ותתגלה אלא לעתיד לבוא. וְחִילֵם משני מאמרי חז"ל – האחד בספרי דברים (וזאת הברכה, שנד), והשני בתנחומא (שלח). ראוי לעמוד על שני מקורות אלו ולהיווכח, האם אכן יש מקום והכרח לסברה זו.

גניזת התכלת המוזכרת בספרי

המאמר הראשון המובא בספרי הוא:

אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא?! אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים, וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם, שאין סממיות מכישות אותו, ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא.

המתבונן במאמר זה יראה על נקלה, שלא נאמרו דברים אלו על הפסקת צביעת התכלת, שהרי הזקן שרבי יוסי פגש התפרנס מהחלזון. אלא מתוך עדותו של הזקן, שהחלזון איננו מצוי לכול ויש דוחק גדול ויגיעה רבה בהשגתו, התעורר רבי יוסי לרעיון מוסרי, שהעושר בכלל, שבמקרה זה החלזון ומה שמופק ממנו מייצגים אותו, איננו נחלת העולם הזה, ואין לרדוף אחריו, אלא גנוז הוא ומיועד לעתיד לבוא.

שני המאמרים המובאים בספרי לפני כן, שהסיפור על הזקן בא כהמשך להם, מעידים על כך:

"כי שפע ימים יינקו" – שנים נוטלים בשפע ונותנים בשפע. ואלו הם – ים ומלכות. ים נותן בשפע ונוטל בשפע, מלכות נותנת בשפע ונוטלת בשפע.

דבר אחר: "כי שפע ימים יינקו" – זה ימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא. מנין אתה אומר, שאין ספינה אוכדת בים הגדול וצורר של כסף ושל זהב ואבנים טובות ומרגליות וכלי זכוכית וכלי כלי חמדה, שאין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה, שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא? תלמוד לומר: "כי שפע ימים ינקו".

מוסר ההשכל במאמרים אלו הוא שהשפיע בעולם הזה הוא בלתי יציב, ואין לבטוח בו, לקוות לו ולרדוף אחריו.

כעין הסבר זה הציע האדמו"ר מראדזין הרב גרשון חנוך ליינר בספרו 'שפוני טמוני חול' (מהדורת מישור, עמ' ה) למאמר אחר המובא במסכת בבא בתרא (עד ע"ב): "נפק בת קלא, אמר לן: מאי אית לכו בהדי קרטליתא דרביתיהו דרבי חנינא בן דוסא, דעתידה דשדיא תכילתא בה לצדיקיא לעלמא דאתי?!". את דברי רבי יוסי בספרי הוא מפרש באופן אחר - שהמקום המיוחד הזה, שהזקן הכירו ושבו ניצוד החלזון בנקל, הוא הוא אשר גנוז לעתיד לבוא. זקן זה זכה ונתגלה לו המקום, והטעימוהו מן השמים מעין העולם הבא כבר בעולם הזה.

הסבר מיוחד וחרגי העלה הגאון מקוטנא בספרו 'ישועות מלכו' (סי' א-ג). לדבריו, בהכרזתו "ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא" התכוון רבי יוסי לגזור גזרה ולבטל את חיוב הטלת התכלת בציצית מחמת הסכנה הכרוכה בה, כפי שמשמע מדברי הזקן. לדעתו, גזרה זו נתקבלה אך ורק בימי האמוראים האחרונים, אחרי שנפסק להלכה שהתכלת אינה מעכבת את הלבן (כך הוא מסביר את העובדה, שלאורך כל תקופת התנאים והאמוראים נהגו להטיל תכלת בציצית, כמוזכר בגמרא). וכבר הקשה ותמה על דבריו אלה האדמו"ר מראדזין בספרו 'עין התכלת' (מהדורת מישור עמ' שפא).

גניזת התכלת המוזכרת במדרש תנחומא

המאמר השני המובא במדרש תנחומא הוא:

אלא מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה, אימתי כשיהיה תכלת, ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז, מצוה בלבן.

אכן יש לדון במשמעות המילים 'נגנז', 'גנוז' וכדומה, הרווחות בשימוש אצל חז"ל. האם הן מציינות תמיד היעלמות וגניזה לעתיד לבוא, או שמא גם גניזה לפרק זמן קצוב בעולם הזה? האם הגניזה היא תמיד בידי שמים, או שמא גם בידי אדם? הגניזה הוזכרה אצל חז"ל בדברים שונים. חלקם נגנזו בידי שמים, כגון: אור של ששת ימי בראשית, התחש, בארה של מרים, שערי בית המקדש ומחילותיו; וכן הסתלקות הצדיקים: אליהו (תוספתא סוטה יב, ה; סדר עולם רבה פרק יז) ויהושע (תנחומא תצוה, ט). וחלקם - בידי אדם, כגון: המשכן וכליו, כלי המקדש, אבני המזבח, נחש הנחושת וספרים שונים. רוב הדברים נאמרה בהם גניזה עולמית או עד 'עת הקץ', אך מצאנו גם גניזה לזמן קצוב בעולם הזה: "כ"ב שנה שעשה יוסף

במצרים חוץ מאביו, נגנז רוח הקדש מיעקב ומבניו (תנחומא [בובר] מקץ, ו; מובא גם בילקוט שמעוני על איוב רמז תתקד). כך שאין כל הכרח לטענה שהגניזה המוזכרת לגבי התכלת עניינה היעלמות מוחלטת עד שתתגלה ל'עת הקץ' לעתיד לבוא.

גניזת קינמון

עניין מיוחד מעוררת גניזתם של עצי הקינמון של ירושלים בזמן חורבן הבית, עליהם נאמר במסכת שבת (סג ע"א):

אמר רחבה אמר רבי יהודה: עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן ריחן נודף בכל ארץ ישראל. ומשחרבה ירושלים נגנזו, ולא נשתייר אלא כשעורה, ומשתכח בגזאי דצימצמאי מלכתא.

גורלו של הקינמון הוא כגורל התכלת בכך ששאלת זהותו נקשרה בקשר הדוק להבנת משמעות הגניזה שנאמרה בו, בדיוק כפי שקרה בעניין התכלת.

הסמ"ג (עשין סי' קסז) יצא לחלוק על הזיהוי המקובל של הקינמון: "וקנמון אינה קאניל"א בלעז, שהרי מקאניל"א יש הרבה, ואילו מקנמון אומרים פרק במה אשה (שבת סג ע"א) שנגנז, ולא נשתייר מהם כי אם מעט ומשתכח בי גזא דצומצמאי מלכותא". אך למרות זאת, זיהוי זה נותר על כנו בדברי הרוב המכריע של המפרשים והפוסקים (ראו פירוש רש"י לשמות ל, כג; פירוש המשנה לרמב"ם כריתות פ"א מ"א; הלכות כלי המקדש פ"א ה"ג; פירושי סידור התפילה לרוקח [קא] אין כאלהינו - פיטום הקטורת עמ' תקעה: "קינמון - צינמין"; שבולי הלקט סדר ברכות סי' קס: "קינמון אינו פירא אלא קליפת עץ"; אבודרהם פיטום הקטורת: "וקנמון תשעה - בערבי 'עוד אל טיב'; מאמר חמץ לרשב"ץ; וראו פירוש הרמב"ן לשמות ל, כג), ולמשמעות הגניזה, שנאמרה בו, הוצעו פירושים שונים. לדוגמה, שלא נגנז הקינמון הרגיל המצוי בעולם, אלא הקינמון המיוחד שהיה בירושלים (או בארץ ישראל); או שהקינמון נגנז ונכחד דווקא בירושלים ובארץ ישראל, אבל לא בעולם כולו (ראו מזהב ומפז, סדר הלכות הקטורת עמ' רלא; למוד ערוך על מסכת שבת עמ' נג). בהמשך דברינו נעלה אפשרות נוספת להבנת הביטוי 'נגנזו' בעניין הקינמון.

משמעות הביטוי 'נגנז'

יש לעמוד על המשמעות המיוחדת של הביטוי 'נגנז'. במה הוא שונה מהביטוי 'נעלם', 'בטל' או 'עבר מן העולם' (וכמו שמצאנו, למשל, לגבי זכוכית לבנה)? בתשובה לשאלה זו נראה, ששורשה של המילה הוא בנוהג הקדום של המלכים

להחזיק בית גנזים - אוצר בו נשמרות שכיות חמדה וסגולות מלוכה. דבר זה הוזכר בדברי חז"ל לרוב, כגון במסכת סנהדרין (קד ע"א) לגבי חזקיהו המלך, בתוספתא פאה (ד, יח) לגבי מונבו המלך, במסכת מעילה (יז ע"ב) לגבי הקיסר ברומי ועוד. אף הקב"ה, מלך מלכי המלכים, המומשל בדברי חז"ל באמצעות טכסיסי מלך בשר ודם, יש לו בית גנזים, בו שמורים הדברים היקרים לו מכול, כגון: יראת שמים, שבת, דמעות על אדם כשר, רוח, תורה, כמובא בדברי חז"ל. אם כן, המשמעות הראשונית של הביטוי 'לגנוז' הוא הכנסה אל 'בית הגנזים' - אוצרו של המלך. אחר כך הושאל ביטוי זה להעלמת ולהסתרת הדברים שיש בהם קדושה - כדי לא לפגוע בקדושתם ובכבודם, העלמתם מתוארת כהכנסה לאוצר, שבו נשמרים דברים יקרי ערך. אם כך, יש להבין את הגניזה המוזכרת בדברי חז"ל בכל מקום, פעמים במשמעות הפשוטה ופעמים במשמעות המושאלת - בכל מקום ומקום על פי ההקשר.

נראה כי דברי התנחומא על גניזת התכלת מתפרשים במשמעות הראשונית והפשוטה של הביטוי 'גניזה', כלומר ההכנסה לאוצר המלוכה, והם רומזים למגבלות שהטילו הקיסרים הרומיים על השימוש בצבע ה'פורפורה' בידי הציבור הרחב. "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' - זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקינתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא ייאבד את סחורתו ואת ראשו" - נכתב ב'קודקס יוסטיניאנוס'.

גם בגמרא מוצאים אנו הדים למגבלות אלה - "שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלזו, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום" (סנהדרין יב ע"ב). מגבלות אלו הלכו והתעצמו עד לימי הרמב"ן, כפי שמשתקף מדבריו בפירושו לתורה (שמות כח, ב): "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים". החוקים והגזרות שהועידו צבע זה לאנשי משפחת המלוכה בלבד, יכולות בהחלט להיקרא 'גניזת התכלת'. או בלשון אחרת, הנאמר במדרש תנחומא "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז" פירושו - 'נגנז' על ידי המלכות באוצר המלוכה.

וכבר עברה אותה המלכות מן העולם, ובטלו גזרותיה וגניזותיה, ואין כל מניעה לשוב לקיום מצות "ועשו להם ציצית" בשלמותה ובכל הידורה.